

ԲՈՒՍԱԲԱՌԱԿԱՆ ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Խորհրդ. Հայաստանի «Պետական Հա- մալսարանի Գիտական Տեղեկագրին» մէջ (թիւ Ե. էջ 91) Պ. Մ. Թումանեան շատ հետաքրքրական նիւթի մը մասին գրած էր. «Կուտուրական բոյսերի բարձրու- թեան գոտիները Հայաստանում» վերնա- գրին տակ. ուր հմուտ հեղինակը Հայա- ստանի մէջ մշակուած բոյսերուն մինչեւ որ բարձրութեան վրայ յաջողիլը նկարագրելէ զատ, կը դնէ նաեւ անոնց՝ լատին անուն- ներու համապատասխան՝ հայերէն գիտա- կան և ժողովրդական անունները:

Ով որ բոյսերու ստուգաբանութեամբ զբաղած է, լաւ կ'ըմբռնէ թէ ինչպիսի դժուարին նիւթ է որ կը ներկայանայ, և ըստ այնմ զարմանալի պիտի չթուի եթէ երբեմն նմանօրինակ գործերու մէջ ակամայ սխալ իմացումներ տեղի ունե- նան, ինչպէս պիտի տեսնենք Պ. Թու- մանեանի ուսումնասիրութեան մէջ, որ սակայն մեծապէս գնահատելի է տուած հետաքրքրական տեղեկութեանց համար, քանի որ հեղինակը յատուկ նպատակ ու- նեցած է բուսաբանական ստուգաբանու- թենէ աւելի անոնց բարձրութեան գոտի- ները նկարագրել՝ ինչպէս յայտնի է վեր- նագրէն:

Ուրախակցութիւն և գնահատութիւն ու- նենալով հանդերձ հեղինակին հանդէպ, ներքին պիտի համարուի մեզի անշուշտ քանի մը զիտողութիւններ կամ տարա- կոյսներ յայտնել իր նկարագրած ինչ ինչ բոյսերու անուններու մասին. միակ նպատակ ունենալով սատարել Հայ բու- սաբանութեան զարգացման:

Արդ, վերոյիշեալ «Պ. Հ. Գ. Տեղե- կագրին» մէջ կը գրէ Պ. Մ. Թումանեան (էջ 101).

«ԿԱՐՏԱՄՈՒՍ — ԺՈՂ. «ԳԱԹԻ ԾԱՂԻԿ» Carthamus tinctorius L.»

Ասով՝ հայերէն կանձրակ տարաբախտ բառը իր դատապարտութիւնը կ'ընդունի. և ստուգիւ՝ զրջագիրները զայն վաղուց ա- ղաւաղեր էին. նոր հեղինակները իմաստն այլափոխած են՝ նոր առումներ վերագրելով անոր. կը մնար որ վերջապէս հայ լեզ- ուէն ալ դուրս վտարուէր. և ահա այդ ալ կատարեր է Թումանեան, քանի որ որդեգրեր է կարտամուս՝ լեզուով հայերէն կանձրակ բառը:

Կարծեմ Հայերուս ոչ այնքան բառ կը պակսի որքան ստուգութիւն. ահա հոս մեր խնդրին մէջն ալ «Կարտամուս» արար -լատին բառի տեղ մեզի չեն պակսիր մեր նախնաց զրիչով նուիրագործուած բա- ռեր՝ որոնց վրայէն թօթափելով տարա- կոյսի փոշին՝ պիտի մնան կանձրակ և Աւ- փոքր բառերը բոլորովին համապատա- սխան լատիններէն Carthamus tinctorius կոչուած բոյսին: Համառօտիւ տեսնենք ասոնցմէ իւրաքանչիւրը առանձին:

Աւփոքր բառը [Արար. عَضْفَر (Ասֆուր)]¹ ստորին հայերէնի մէջ ստէպ գործածուած է լատին Carthamus բառին նշանակու- թեամբ, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի Գա- ղիանոսի բառերէն «Կլարում. [= Արար. Գորթում = լատ. Carthamus]² Աւփոքրի

1. Շփոթութեան տեղի չտալու համար հարկ կը հա- մարիմ ծանուցանել թէ ամբողջ քառակուսի փակագծեալ- ները ստորագրելոյս կը վերաբերին:

2. Լատիններէն Carthamus բառը ոմանք կ'ուզեն Յն. «καθαρός» [= մաքրութիւն. զի իւր մաքրողական կը գործածուի] բառով մեկնել (Տես. Voc. Zingarelli). սակայն աւելորդ է ըսել թէ ո՛րքան բռնագրօս է այս մեկնութիւնը. ճշմարիտն ըսելով ասիկա ԱՐԱՐ. قارطم

ռեկ» . դարձեալ բժշկարանի մէջ «Աւփոքր որ է Ղարտուս» . Մխիթար Հեռացին եւս կը յիշէ, «Ապա թէ փորն կապ լինի, տուր... ասիքի ունդ» . իսկ Ամիրտովլաթի համար սովորական բառ մը դարձած է այդ զոր շուրջ տասն անգամ կը գոր- ծածէ միայն իր «Անգիտաց անպէտ» գրք- քին մէջ. և անգամ մ'ալ մանրամասն կը նկարագրէ «Ղուրտում [լատ. Carthamus] որ է ասիքի հոնտում, ասէ Պա. թէ ի Ապա- հան . . . և Ըռակի զափրակ [= «Ներկի քրքում» . Հմմտ. լատ. Carth. tinctorius և ֆր. «Cartame ou Safran bâtard»] կ'ասեն»:

Այս ամենէն յայտնի է ուրեմն որ հա- յերէնի մէջ Աւփոքր բառը (ինչպէս է Արա- բերէնի մէջն ալ) իսկապէս համապատա- սխան է լատիններէն Carthamus tincto- rius կոչուած բոյսին:

* * *

Անցնինք երկրորդ բառին որ է կանձրակ: Այս բառը հին գրութեանց մէջ հազիւ քա- նի մը անգամ կը հանդիպի, այն ալ թէպէտ ընդօրինակողներու տգիտութենէն աղաւա- ղուած և նմանաձայն բառերու հետ շփո- թուած է, սակայն քիչ մը ուշ դնելով կարելի է զայն զտել ու զատել իր նը- մաններէն:

[ԳՈՐԹՈՒՄ] բառն է և ուրիշ ոչինչ, (Տես. Dict. A. Handjeri, F. Gassel, Littré մանուանդ իր Sup- plément-ը հն.) որ իր սեղմ իմաստովը Աւփոքրի հոնտ կը նշանակէ, ինչպէս ուղիղ կը դնեն մեր բժշկարանները. բայց ընդարձակ առումով անոր բոյսն ալ նշանակելու հա- մար կը գործածուի ինչպէս մեր մէջ կանեփ, կտաւատ են. բառերը. (յատկապէս Բոյսին համար արաբները عَضْفَر [Ասֆուր] բառը ունին):

1. Այս բառին աղաւաղեալ ձեւերուն համար տե՛ս վարը (ծանօթ 3):

2. Այս բառը ստէպ գործածուած է մեր բժշկարան- ներուն մէջ իւր հոմանիշ Աւփոքրի հոնտի (օր. Ամիրտ. կ'ըսէ՝ «Եւ իր (Ղանդարինին) միքը նման է հա- սաքտանայի որ է ասիքին հոնդն» և դարձեալ «Խա- սաքտանայի կաթն զիւր (Մաշի) չարութիւնն տանի» են.) ձեւացած կը թուի Պարս. خَسَك [խէսէք. փա- ղաքշական. خَس [խէս] բառին = անպէտ փրտ խտտ.] և خَسَا [տանէ = հոնտ, սերմ] բառերէ. իւր «փուշի

Ամիրտովլաթ վերոյիշեալ Ղուրտում բառը նկարագրելուն այսպէս կ'ըսէ. «Ղուր- տում [Carthamus] որ է ասիքի հոնտում . . . ասացել է Գորոս ժողովողն թէ այսոր Հ. [= Հայը] ԿԱՃԿՐԱԿ՝ ասէ և Պ. [= Պար- սիկը] հասարտանա՞ կ'ասէ»:

Ուրեմն հոս ունինք լատ. Carthamusի հոմանիշ և «Հայ» է գործածուած նոր բառ մ'ալ, միայն թէ զայն ուղիղ կարգալու է, վասն զի «Կաճկրակ» բառ գոյութիւն չունի մեր մէջ, ոչ ալ կարելի է ըսել թէ «Կաճկրակ» բառի աղաւաղութիւն մ'ըլլայ, վասն զի հոս այդ «Կաճկրակ»ը Ամիրտովլաթի համեմատ հոմանիշ է «Աւ- փոքրի հոնտ» ի Ար. «Ղուրտում» ի այս- սինքն լատին Carthamusի, որ անհուն տարբերութիւն ունի «Կաճկրակ» [լատ. Cassia fistula] կոչուած բոյսէն. և ին- չո՞ւ շատ հեռունները թափառի երբ ար- դէն մեր հայ ժողովրդեան մէջ ունինք (օր. Մշեցիներու և Վանեցիներու մօտ) անոր ուղիղ ձեւը «Կանձրակ»՝ ճիշտ նոյն իմաստով (լատ. Carthamusի համապա- տասխան) գործածուած ինչպէս վարը պիտի տեսնենք:

Արդի հեղինակներն ալ կը գործածեն այս կանձրակ բառը, բայց ինչպէս լաւ դիտել տուած է Տոքթ. Յ. Արթինեան, զրեթէ ամէնքն ալ սխալմամբ փոխած

հոնտ» . բայց ժողովրդական բառ մը կ'երեւի, վասն զի Պարսիկները զիտական բառով عَضْفَر [Աէհրէմ] կ'անուա- նեն այս բոյսը:

3. Գաղափար մը առնելու համար թէ այս կանձրակ բառը ինչ կերպարանափոխութիւններ կրած է միայն Ամիրտովլաթի վերոյիշեալ տեղւոյն մեջ ըստ զանազան զրջագիր օրինակաց, հոս քանի մը օրինակ կը բերեմ.

Հաճկրակ (22. Ս. Ղազարու օր. ԲԵ. 1363). ուր կ'ը- հ-ի և Ե-ի կ-ի հետ շփոթուած են, եւն:

Կաճկրակ (22. Ս. Ղազարու օր. ԲԴ. 1243).

Կաճկրակ (22. Ս. Ղազ. օր. ԵԶ. 259).

Կանձրակ (Ըստ Հ. Աւելանի Հայրու. Թ. 1303: ԿԱՆՃՐԱԿ մեր ենթադրած ուղիղ ձեւը ժողովրդեան մօտ, որ զուցէ փաղաքական ձեւն ըլլայ (?) Հայ-Պար- սիկ Կանգառ բառին [= Կանգառակ = կանգառակ = կանձրակ. և և գ ըծող տառեր ըլլալով],

4. Իւր «Տունկերը և անոնց հայերէն անունները», զրբոյկին մէջ. (էջ 3):

են ասոր նշանակութիւնը. և այդ սխալին իրաւամբ քար գայթակղութեան կը նշանակուի Նորայր Բիւզանդացին, որ իր բառգրքին մէջ տարակուսելով *Colza* ի (կաղամբի մէկ տեսակին) հոմանիշ գրած է զայն. «*Colza*, ազգ կաղամբի, որոյ ունդ տայ իւղ վառելի Գ. Կանձրակ (?)». այլ յետոյ իրեն հետեւող հեղինակներ այդ տարակոյսի նշանն (?) ալ կը վերցնեն, և այնուհետեւ բոլոր բառգիրքներու մէջ կը սկսի վխտալ կանձրակ փշոտ բարդ բոյսը, իբր հոմանիշ *Colza* ի՝ կաղամբի ընկերին (!): Թէպէտ այս անիրաւութեան զէմ 1906էն ի վեր բողոքած էր Տորթ. Արթինեան՝ բայց կ'երեւի թէ զեռ իր ձայնը ամէնուն չէ հասած:

Հաստատապէս համոզուելու համար թէ Կանձրակ և Ասփուր բառերը հոմանիշ են լաւ. *Carthamus tinctorius* կոչուած բոյսին, համեմատենք երկու հայերէն բառերուն եւս նկարագրութիւնը լատինականին հետ:

Եւրոպացի հեղինակներ² համառօտիւ այսպէս կը յատկանշեն *Carth. tinctorius*ը. «ԾԱՂԻԿՆԵՐԸ քրքնագոյն... ՏԵՐԵԻՆԵՐԸ երկայն, ատամնաւոր-փշոտ (ամբողջականն ու անփուշը հազուագիւտ). ԳԼԽԻԿԸ մենակեաց. ՍԵՐՄԵՐԸ ձուածեւ-րանակիւն, հատեալ զագաթով և չորս փշտիկներով»³. ասոր վրայ կրնանք աւելցնել նաեւ Քաջունիին ըսածը (բառգիրք Արուեստից ի բառն *Carthame*) «Ի սերմանց նորա ելանէ խղ պարարտ զոր յԵ-

թովպիա ածեն ի գործ ի կերակուր իբրեւ զձէթ»:

Արդ բաղդատենք զայս Հայոց «Կանձակ» կոչած բոյսին նկարագրութեան հետ զոր այսպէս կը յատկանշեն (Մանանայ էջ 447) «Փշարոյս [հմտէ՝ վերի «Տերեւք փշոտ»] մշակեալ, որ ունի ծաղիկս նման Զափրակի [հմտ. վերի «ծաղիկ քրքմա-գոյն»] և հասկս կազմի [հմտ. «Գլխիկը մենակեաց»] որուն հատիկները նման են Արեւածաղիկի հատիկն [այսինքն անկիւնաւոր. հմտ. վերի «Աերմերը... քառանկիւնի»] զորս խաշեն, ծեծեն կար հանեն և պահոց կերակրոց ի պէտս գործածեն [հմտ. Քաջունի «Ի սերմանց նորա ելանէ խղ պարարտ զոր յԵթովպիա ածեն ի գործ եւն»]: Նոյն ոճով կրնանք համեմատել նաեւ Պէյ-թարի «Ասփուր» կոչած բոյսը զոր այսպէս կը նկարագրէ (միայն չմոռնալ որ իր նկարագրածը վայրենի Ասփուրն է) «Երկայն բանձր և փշոտ տերեւներով բոյս մի է, երկու կանգուն բարձր. գոյնը մեծ ձիթապտղի չափ [վայրենիին]. ծաղիկը քրքմային համեմատեալ տեղ ի գործ ածուի. իսկ սերմն... ևրկայնաձև անկիւնաւոր է» (Հյբս. էջ 52):

Կը համարիմ որ այսքանը կը բաւէ ցուցնելու թէ հայերուս չեն պակսիր մեր Նախնիքներէն նուիրագործուած մէկէ աւելի բառեր, ինչպէս են Ասփուր և Կանձրակ՝ փոխանակ մուրացածոյ Կարտամունի:

(Շարունակելի)

Հ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՖԵՐՈՆԵԱՆ

1. Միայն յարգ. հեղինակը կը ներէ ինձ հոս փոքր զիտողութիւն մ'ընել. զի կարծեմ ինքը հոն (էջ 6) Կանձակ բառը Կանձրակի աղաւաղում կը համարի, որով Հ. Աւելանի Հայբուսական այդ երկու բառերուն վկայութիւնները մէկի վերածելով է զիմաց Հ. Աւելանի (!) «ԿԱՆՁՐԱԿ բառի իբր հոմանիշ» կամ աղաւաղում՝ կը յիշէ «Կակթիակ, կակթիակ, կակթիակ, հակթիակ, հաճիկիակ» բառերը. մինչդեռ անոնց մեծ մասը ԿԱԿԻԲՈՎ բառի աղաւաղում են ոչ թէ Կանձրակի (իսկ Հ. Աւելան «Կանձրակի իբր հոմանիշ» չունի բառերու այդ կարաւանը, այլ սոսկ «Կանձրակ» աղաւաղեալ ձեւը (Հայբուսակ Թ. 1303):

Գարձեալ աւելորդ և սխալ է հոն ստորեւ իբր Կանձրակի վկայութիւն յիշել Գաղիանոսի «Կեոկոն. կակ-

թիակ» բառը, զի արդէն քովը դրուած է անոր մեկնութիւնը — ինչպէս ինքը Տորթուն ալ կը յիշատակէ — «Որ է խիարշաւք» [= Արաբ. خيار شبنار (խիար շան-պար) որ է լաւ. «*Cassia fistula*»] այսինքն մեր նախնեաց Կակթիակ կոչածը.

2. Prof. A. Fiori, G. Paoletti, A. Beguinot եւս. իրենց հետեւեալ գործին մէջ. (տե՛ս յաջորդ ծանօթ. Թ. 3):

3. Առած եմ Fl. Analit. d'Italia, հատ. Գ. 5 (էջ 350) ապ. 1903-ին ի Բատովա) ուր այսպէս գրած է «*FIOR di color Zafferano... FOGLIE Oblunghe dentato-spinose (o raram. intere ed inermi). CAPOLINI solitari. ACHENI obovate-tetragoni, troncati all'apice e quivi con 4 gibbosità*».

ԿՈՍՏԱՆ ԿԻՆԵԱՌ

Կիւնեստ ամուր, որ սիրով զոգոռած էր, զաշակի մը մեծ տեղէն ունէր: Եւ որպէս թէ այդ բաղձալի փոքրիկ եակը իրենց իղձն ուզէր փոքրացընել՝ ժամանակէն առաջ աշխարհ եկաւ: Մայրն ատկից մեռաւ. և հայրը չդիմանալով այդ ցաշին՝ յոռաւհատոքեանէն ինքզինքը կախեց:

Կոստան Կիւնեստ օրինակելի բայց տարաբախտ մանկոյնիւն մ'ունեցաւ: Իր ժամանակը դպրոցին մէջ անցոց բաշելով պատիժներ որունց արժանի չէր, ընդունելով ծեծեր՝ որ ոչորիչներուն համար էին, և հիշանդանաւով քննութեանց օրերուն:

Իր ուսումներն աւարտեց կեղծաւոր և չար աշակերտի համբաւով: Լիկեոնի վերջին քըննութեան՝ շատիկներէն քարգմանութիւնէն քրաւ իր ընկերին՝ որ վկայական ստացաւ, մինչ ինքը մերժուեցաւ քննութիւններէն որպէս թէ օրինակած ըլլար իր պարտականութիւնը:

Նման ձախորդ սկզբնաւորութիւն մը կեանքին մէջ՝ սովորական նկարագրով մեկը պիտի չարացընէր: Բայց Կոստան Կիւնեստ արտասովոր մարդ մըն էր, և համոզուած ըլլալով թէ երջանկոյնները առաքինութեան մրցանակն է, վձեց յաղթահարել իր չարաբաստութեանը՝ դիւցազնական գործերով:

Իրրեւ աշխատաւոր՝ մտաւ առեւտրական տան մը մէջ՝ որ յաջորդ օրը հրդեհ առաւ: Հրդեհի պահուն, տեսնելով որ իր տէրն յոռաւորներ է, բոցերուն մէջ նետուեցաւ դրամարկը փրկելու: Մագըրը խանձոտած, մարմինը վիրաւից, կեանքին վտանգով յաջողեցաւ դրամարկը խորտակել և դռնը հանել բոլոր արժեքները: Բայց կրակը զանկը այրեց իր ձեռքերուն մէջ: Երբ այն հնոցէն դռնը եղաւ՝ երկու պահակներն իր օձիքը բռնեցին. ամիս մը վերջ հինգ տարուան բանտի դատաւարտուեցաւ փորձած ըլլալուն համար տիւրանալու՝ հրդեհը նպատաւոր պարագայ գրուելով՝ դրամագրոյնի մը որ ամեն վտանգէ գերծ էր անկեղ դրամարկին մէջ:

Այստաւորութիւն մը ծագեցաւ բանտին մէջ ոչոր ինք կը գտնուէր: Պահապանի մը օգնելու տակէն՝ ոտքի ախանայ կարքով զանկ գետին ձգեց, և այսպէս մեղքներ տուաւ ապրտամբներուն: Ասոր համար Քայենեա դրամարկուցաւ քսան տարուան համար:

Խրոխտ ու վստահ իր անմեղութեան վրայ, փախաւ և Ծրանեստ վերադարձաւ ոչորիչ անուանով. մտածեց թէ այլեւս ձախտագրին յաղթած էր, ու ինքզինքը բարեգործութեանց տուաւ:

Օր մը, դաշտային հանդեսի մը տուն, տեսաւ կատրած ձի մը որ կարքը դէպ ի խորխորատ կը քաշէր: Նետուեցաւ ձիուն գլխուն. ձեռքը տեղէն խախտեցաւ, մեկ կողմը վիրաւորեց, սրունքը չախախտեց, բայց յաջողած էր արգիւղը անխոռափելի անկուշտ: Բայց անասունը նահանջեց և զնաց զարնուեցաւ արնոխիւն՝ ձգւելով ծերունի մը, երկու կիւն և երեք մանուկներ: Կառքին մէջ մարդ չկար:

Այս անգամ վհատած հերոսական գործերէն, Կ. Կիւնեստ վձեց բարիք ընել խոնարհութեամբ, և նոշիրուեցաւ ծածուկ քշուաւորութիւնները դարմանելու: Բայց խղճ կիւնքուրաշխած դրամը կը մսխուէր գիւնեստան մէջ անունց այրերէն. աստիկները՝ զորս բաժնեց ցոռտին վարժ գործաւորներուն՝ առիթ տուին անունց բողոստալի. բախաւական շուն մը՝ զոր ինք իր քովն առած էր՝ բաղէն վեց հոգի կատաղութեան մատնեց:

Կ. Կիւնեստ խորհեցաւ թէ դրամը աշելի չարիք կ'ընէ քան թէ բարիք. փոխանակ ցրուելու իր մարդասիրութիւնը՝ շաւագոյն էր մեկ անձի վրայ կեղծուեցընել զայն: Ուստի որոշեց իր որդեգրեց, որ բնաւ գեղեցկութիւն չունէր, սակայն բանկագին ձիւրքերով օժտուած էր, զոր ինք խնամեց հօր մը գորովով: Վաճ ինձ. նա այնքան բարի եղաւ, այնքան գորովալի, այնքան սիրելի՝ աղջկան հանդէպ որ նե իրիկուն մը ոտքն ինկաւ խոտովանելով թէ զինք կը սիրէր: Նա չանաց հասկցընել թէ զինք իրրեւ իր զաշակը նկատուած էր, և թէ ինքզինքը մեղապարտ պիտի համարէր երեւտի տար իր առաջարկած փորձութեան:

Նա հայրական ոճով ցոռց աղջկան թէ նե սեր կը համարէր զգացումի զարթոնքը, և խոտացաւ հնազանդելու քննութեան այս ազդա-